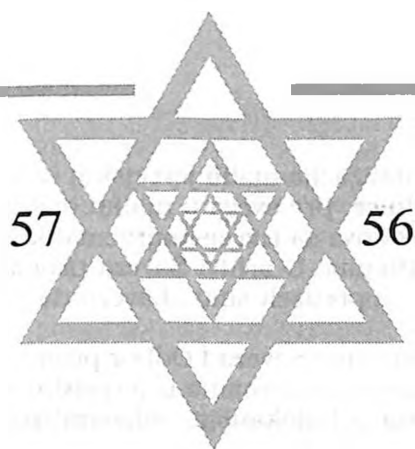

**REVITALIZACIJA
MALIH
JEVREJSKIH
OPŠTINA
U SRBIJI**

**REVITALIZATION
OF SMALL
JEWISH
COMMUNITIES
IN SERBIA**

PINKAS 7

Tema: **Holokaust**

KAKO PREŽIVETI AUŠVIC?

JEAN AMERY

HOW TO SURVIVE AUSCHWITZ?

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
BEOGRAD

maj 1996. godine

UVODNA NAPOMENA

Razrađujući projekat „Revitalizacija malih jevrejskih opština u Srbiji“ došli smo na ideju da članovima jevrejske zajednice, pre svega u malim opštinama, ponudimo nekoliko desetina kratkih, interesantnih tekstova sa jevrejskom tematikom, pogodnih za čitanje, ali i za organizovanje razgovora u opštinama. U arhivi Saveza pronašli smo pripremljene tekstove iz perioda 1976 – 1986. godine, a preuzeli smo obavezu da pripremimo i nove.

Komisija za kulturu i obrazovanje Saveza i Odbor projekta će narednih meseci odštampati tekstove u sveskama (pinkasima) o temama iz jevrejske istorije (opšte i jugoslovenske), iz umetnosti i nauke, o problemima holokausta, antisemitizma, jevrejskog identiteta i sl...

Urednici

PINKAS 7

NAZIV: **Kako preživeti Aušvic?**
AUTOR: **Žan Ameri**
IZDAVAČ: **Savez jevrejskih opština Jugoslavije**
UREDNICI: **Simha Kabiljo i Miša David**
LEKTOR / KOREKTOR: **Simha Kabiljo**
KOMPJUTERSKA PRIPREMA: **Damir Plovanić**
ŠTAMPA: **Štamparija C.O.L.E.**

TIRAŽ: 300 primeraka

Maj 1996. godine, Beograd

Ovaj tekst, pod naslovom "Na granicama duha", preuzet je iz časopisa za jevrejsku Književnost Mezuza, br. 1/1993.

KAKO PREŽIVETI AUŠVIC?

Budite oprezni, posavetovao me je jedan dobronamerni prijatelj kad je čuo da nameravam da govorim o intelektualcima u Aušvicu. Izričito mi je preporučio da se Aušvicom bavim što je moguće manje, a pitanjima duha što više. Mislio je takođe da bi, ako je ikako moguće, trebalo izbeći da se reč Aušvic pojavi u naslovu: publika je, reče, alergična na taj geografski, istorijski, politički pojam. Postoji, najzad, već dovoljno knjiga i najrazličitijih dokumenata o Aušvicu, i onaj ko izveštava o užasima, ne kazuje ništa novo. Nisam siguran da je moj prijatelj u pravu i zato neću moći da sledim njegov savet. Meni se ne čini da je o Aušvicu pisano recimo onoliko koliko o elektronskoj muzici, ili o Budestagu u Bonu. Isto tako, još uvek razmišljam nije li možda neophodno uvesti neke knjige o Aušvicu u obaveznu lektiru za više razrede i ne moraju li, ukupno uzev, mnogi obziri da padnu ako hoćemo da se bavimo političkom duhovnom istorijom. Istina, ovde neću govoriti o samom Aušvicu, neću podneti nikakav dokumentarni izveštaj: namera mi je da govorim o sučeljenju Aušvica i duha. Pri tom, međutim, neću moći sasvim da zaobiđem ono što se naziva užasima, one događaje spram kojih su, kako jednom reče Breht, srca jaka ali nervi slabi. Moja tema glasi: na granicama duha; nije moja krivica što se granice duha pružaju linijom tih nepopularnih užasa.

Ako hoću da govorim o intelektualcu ili, kako bi se to nekad kazalo o "čovjeku duha", u Aušvicu, moram najpre da definišem svoj predmet. Ko, u smislu koji imam na umu, predstavlja intelektualca ili čoveka od duha? Sigurno ne svako ko upražnjava neki od takozvanih intelektualnih poziva; više formalno obrazovanje tu je možda nužan, ali nije dovoljan uslov. Svako poznaje advokate, inženjere, lekare, pa verovatno čak i filologe koji su, doduše, inteligentni i u svojoj struci možda izuzetni, ali se ipak ne mogu označiti kao intelektualci. Intelektualac kakvog bi ovde trebalo imati u vidu jeste čovek koji živi u okviru jednog, u najširem smislu duhovnog referencijalnog sistema. Njegov asocijativni prostor suštinski je prostor humanistike ili duhovnih nauka. On poseduje razućenu estetičku svest. Naklonost i sposobnost gone ga na puteve apstraktne misli. Njegove su asocijacije u svakoj prilici vezane za duhovno-istorijsko područje. Kad ga, recimo, upitate koje čuveno ime počinje slogovima "Lilien", ne pada mu na pamet konstruktor jedrilice, Oto fon Lilijental, nego pesnik Detlev fon Lilienkron. Kad mu pomenete pojam "društvo", ne shvata ga u mondenom, nego u sociološkom smislu. Ne zanima ga fizikalni proces koji dovodi do kratkog spoja ali sve zna o pesniku dvorske seoske poezije, Najdhartu fon Rojentalu.

Jednog takvog intelektualca, dakle čoveka koji napamet zna stihove velike lirike, poznaje čuvene slike renesanse i nadrealizma, kao i istoriju filozofije i muzike, stavićemo onamo gde je morao ili da očvrstne realnu moć i dejstvenu snagu svog duha, ili da je proglasi ništavnom, stavićemo ga u graničnu situaciju: u Aušvic.

* Žan Ameri (1912 - 1978), jevrejsko-nemački pisac. Uhapšen 1943. godine, do kraja Drugog svetskog rata Ameri je zatočenik koncentracionih logora Aušvic, Buhenvald i Bergen-Belzen. Godine 1978. odlučuje da okonča svoj život, birajući "slobodnu smrt". Romansijer i autor brojnih zbirki filozofsko-književnih eseja.

Time, dabome, stavljam u nju i sebe samog. Boravio sam, u dvostrukom svojstvu, kao Jevrejin i kao pripadnik belgijskog pokreta otpora, ne samo u Buhenvald, Bergen-Belzenu i drugim koncentracijskim logorima nego, godinu dana, i u Aušvicu, tačnije: u sporednom logoru Aušvic-Monovic. Zato će ovde češće no što mi je drago morati da se pojavi reč "ja", svugde, naime, gde lični doživljaj ne mogu jednostavno da dodelim nekom drugom.

U našem kontekstu najpre treba razmotriti spoljašnju situaciju u kojoj se intelektualac našao i koju je, dakako, delio sa svima drugima, pa i s onim nosiocima takozvanih intelektualnih poziva koji, u našem smislu, ne pripadaju kategoriji ljudi od duha. Taj je položaj bio rđav a njegov najdramatičniji vid bio je zapošljavanje radne snage, od čega su zavisili život i smrt. Zanimljivo su u Aušvic - Monovicu, ukoliko iz bilo kojih razloga, o kojima ovde nećemo opširnije govoriti, ne bi smesta bili poslani u gasnu komoru, najčešće zapošljavani u okviru svoje struke. Jedan bravar je, recimo, bio privilegovan čovek zato što je mogao zatrebati u izgradnji IG - fabrike boja, što znači da je imao šansu da radi u zatvorenoj radionici, gde je bio zaštićen od nevremena. Isto važi za električara, instalatera, stolara ili tesara. Krojač ili obućar imali su možda sreću da dođu u radionicu u kojoj su radili za SS. Za zidara, kuvara, radiotehničara, automehaničara postojala je minimalna šansa da dobiju podnošljivo radno mesto, a time i da prežive.

Drugačije su stajale stvari sa zatvorenikom čija je profesija bila intelektualna. Njega je čekala sudbina trgovca, koji je u logoru takođe spadao u lumpenproletere: dodeljivan je nekom radnom odredu koji kopa zemlju, postavlja kablove, prenosi džakove cementa ili gvozdene traverze. On je u logoru postao nekvalifikovani radnik, koji svoj posao obavlja pod otvorenim nebom i time mu je, u najvećem broju slučajeva, već izrečena presuda. Svakako, i tu je bilo razlika. U logoru koji je ovde izabran za primer hemičari su, recimo, zapošljavani u okviru svog poziva, kao moj drug iz barake, Primo Levi iz Torina, autor knjige o Aušvicu, *Je li to čovek?* Za lekare je postojala mogućnost da nađu zaklon u takozvanim bolničkim barakama, iako to, naravno, nije bilo moguće za sve. Bečki lekar dr Viktor Frankl, na primer, koji je danas svetski poznat psiholog, bio je u Aušvic-Monovicu godinama kubikaš. Kad se stvar uopšti, može se reći da su nosioci intelektualnih poziva, što se radnog mesta tiče, rđavo prolazili. Mnogi su se, takođe trudili i da sakriju svoj poziv. Ko je bio makar i malo manuelno spretno i možda sposoban da nešto skrpari, smelo se izdavao za zanatliju, pri čemu je, razume se, u određenim okolnostima rizikovao život - onda, naime, kad bi izašlo na videlo da je rekao neistinu. Većina je, u svakom slučaju, okušala sreću u prevari čiji cilj nije bio uzdići nego umanjiti sebe sama. Gimnazijski ili univerzitetski profesor, je kada kad bi ga pitali za profesiju, postićeno odgovarao "učitelj", da ne bi izazvao ostrvljeni bes esesovaca ili kapoa. Advokat se pretvarao u prostog knjigovođu, novinar se možda izdavao za slovoslagaća, ne izlažući se pri tom prevelikoj opasnosti da će morati da pruži dokaz o svom zantskom umeću. I tako su oni, univerzitetski nastavnici, advokati, bibliotekari, istoričari umetnosti, nacionalni ekonomisti, matematičari, teglili šine, cevi i drvo za gradnju. Najčešće su pokazivali nedovoljnu spretnost i neznatnu telesnu snagu - i samo bi u retkim slučajevima potrajalo dok bi bili isključeni iz radnog procesa i prebačeni u susedni glavni logor, u kome su se nalazile gasne komore i krematorijumi.

Ako je njihova situacija na radnom mestu bila rđava, ni unutar logor nije bila ništa bolja. Logoraški život iziskivao je pre svega telesnu okretnost i fizičku smelost, koja se nužno graničila sa brutalnošću. Duhovnim radnicima ona je samo retko bila data, a moralna hrabrost, koju su često hteli da založe umesto telesne, nije tu vredela ni groša. Bilo je potrebno, pretpostavimo, sprečiti jednog profesionalnog varšavskog džeparoša da vam ukrade pertle. Tu je, dabome, u određenim okolnostima, pomagala pesnica u bradu a nikako ona duhovna hrabrost kojom, recimo, jedan politički novinar objavljivanjem neprijatnog članka ugrožava sopstvenu egzistenciju. Suvišno je reći da je samo u veoma retkim slučajevima advokat ili gimnazijski nastavnik umeo da se kako valja zaleti pesnicom i da je udarac mnogo češće primao, a da pri tom ni u primanju nije bio veštiji nego u davanju. Stvari su rđavo stajale i u pitanjima logorske discipline. Onaj ko je napolju obavljao takozvani intelektualni poziv, imao je, u načelu, malo dara za takozvano "pravljenje kreveta". Sećam se obrazovanih i kulturnih drugova koji su se svakog jutra u znoju borili sa slamnjačama i ćebadima i nisu uspevali da naprave ništa pristojno, pa su se na radnom mestu, gonjeni strahom mučili zamišljajući kako će ih, kad se vrate, čekati kazna - udarci ili oduzimanje obroka. Nisu bili dorasli ni "pravljenju kreveta" ni nazubljenom "Kape dole!", a pogotovu nisu, kad bi zatrebalo, nalazili za starešinu bloka ili za esesovca one, u isti mah sažeto predane, a ipak samosvesne reči, ko-

jim se u određenim okolnostima mogla otkloniti preteća opasnost. Zato su ih i u samom logoru njihove starešine i njihovi drugovi cenili isto onako malo koliko i civilni radnici i kapoi na radnom mestu.

Što je još gore: nisu čak nalazili ni *prijatelje*. U većini slučajeva su, naime, osećali prosto fizički otpor da naprasno počnu da se služe logorskim slengom, koji je bio jedina prihvaćena forma međusobnog sporazumevanja. U modernim duhovnim raspravama veoma se mnogo govori o komunikacionim teškoćama današnjeg čoveka i pri tom se čuje poneka oveštala glupost, za koju bi bilo bolje da je ostala neizrečena. E, u logoru je između čoveka od duha i većine njegovih drugova postojao problem komunikacije; i postavljao se iz časa u čas na realan, štaviše mučan način. Zatvoreniku, naviknutom na unekoliko diferenciran način izražavanja, bilo je moguće da samo po cenu samosavladvavanja izgovori "Briši!" ili da drugog zatvorenika oslovi sa "Bratko". Suviše se dobro sećam fizičkog otpora koji me je po pravilu obuzimao kad bi mi neki inače sasvim pristojan i druželjubiv drug rekao "bratko moj dragi". Intelektualac je patio zbog izraza kakvi su "kuhinjski drot", "organizovati" (što je podrazumevalo protivpravno prisvajanje predmeta), čak je i formule kakve su "ići na transport" samo teško i oklevajući prevaljivao preko usana.

Time, međutim, dolazim do fundamentalnih psiholoških i egzistencijalnih problema logorskog života i do intelektualaca u užem smislu, što smo skicirali u početku. Pitanje koje se nameće, svedeno na svoju najsažetiju formulu, glasi: Jesu li duhovno obrazovanje i osnovna intelektualna dispozicija u presudnim trenucima bili od pomoći jednom logorašu? Jesu li mu olakšali da istraje? Kad sam sebi postavio to pitanje, u prvi mah mi nije pala na um moja sopstvena svakodnevnica u Aušvicu, nego lepa knjiga mog holandskog prijatelja i sapatnika, pisca Nika Rosta. Knjiga nosi naslov *Gete u Dahauu*. Posle mnogo godina ponovo sam je uzeo u ruke i pročitao rečenice koje su mi zvučale kao da sanjam. U knjizi je, recimo, pisalo: "Jutros rano sam zapravo hteo da se prihvatim svojih beležaka o Hiperionu." Ili: "Ponovo čitao o Majmonidu, o njegovom uticaju na Albertusa Magnusa, Tomu Akvinskog, Dunsa Skotusa." Ili: "Danas sam se za vreme vazdušne uzbune opet trudio da mislim na Herdera..." A onda, za mene krajnje iznenađujuće: "Čitati još više, još više i intenzivnije studirati. U svakom slobodnom trenutku! Klasična književnost kao zamena za pakete Crvenog krsta." Sledeći ovu misao i konfrontirajući je sa sopstvenim logoraškim uspomjenama, bio sam duboko postuđen, jer nisam imao šta da suprotstavim ovom zadivljujućem, radikalno duhovnom stavu Nika Rosta. Ne, ja sasvim sigurno ne bih čitao Majmonidu čak i da mi je - što je u Aušvicu, dakako, bilo teško zamislivo - odgovarajuća knjiga dopala ruku. Isto tako, sigurno ne bih za vreme vazdušne uzbune ni pokušavao da razmišljam o Herderu. A ideju da pod određenim okolnostima uzmem klasičnu književnost kao zamenu za paket sa životnim namirnicama, odbacio bih pre s očajanjem nego s cinizmom. Stideo sam se, kao što rekoah, veoma, dok sam čitao knjigu druga iz Dahaua, dok mi konačno nije pošlo za rukom da se oslobodim greha. Pri tom možda nisam imao na umu prvenstveno to da je Niko Rost bi u srazmerno povlašćenom položaju, kao negovatelj u bolničkoj baraci, dok sam ja pripadao bezimenoj masi zatvorenika, nego pre presudnu činjenicu da se Holandanin nalazi u Dahauu, a ne u Aušvicu. Ta dva logora nije, naime, moguće tako jednostavno svesti na zajednički imenitelj.

Dahau je bio jedan od prvih nacionalsocijalističkih koncentracionih logora i zato je, da tako kažemo, imao izvesnu tradiciju; Aušvic je stvoren tek 1940. i do kraja je podlegao improvizacijama od danas do sutra. U Dahauu je među zatvorenicima preovladavao politički element, dok su u Aušvicu većinu zatvorenika činili sasvim neopolitični Jevreji i politički odstabilni Poljaci. U Dahauu je unutrašnja uprava najvećim delom ležala u rukama političkih zatvorenika, u Aušvicu je su ton davali nemački profesionalni zločinci. U Dahauu je postojala logorska biblioteka, u Aušvicu je za običnog zatvorenika knjiga bila nešto što se jedva može i zamisliti. U načelu, za zatvorenike je u Dahauu, kao i u Buhensvaldu, postojala mogućnost da SS-državi, SS-strukturi suprotstave jednu duhovnu strukturu: tako je duh tamo imao izvesnu *socijalnu funkciju*, čak i kad se ona suštinski ispoljavala u političkom, religioznom, ideološkom vidu, a samo u retkim slučajevima, kao recimo kod Nika Rosta, u isti mah i u filozofskom i estetskom. U Aušvicu je, međutim, čovek od duha bio izolovan, upućen u celosti na sebe samog. Tako se tu problem susretanja duha i užasa javljao u radikalnijem i, ako se ovde sme tako reći, čistijem obliku. U Aušvicu duh nije bio ništa drugo do on sâm, i nije postojala nikakva mogućnost da se namontira na neku, makar i nedovoljnu, makar i skrivenu socijalnu strukturu. Intelektualac je, dakle, stajao sâm sa svojim duhom, ko-

ji nije bio ništa drugo do goli sadržaj svesti, i nije mogao da se uspravi niti da se očeliči u nekoj društvenoj stvarnosti. Primeri koji se za to mogu navesti delom su trivijalni, a delom se moraju uzeti iz onih područja bića, koja se samo teškom mukom mogu pretočiti u reči.

Intelektualac je, bar na početku, neprestano tražio mogućnost da se duh socijalno oglašuje. U razgovoru sa susedom po postelji, recimo, koji je opširno pripovedao o kuvarskim receptima svoje žene, želeo je da proturi kako je kod kuće i sam mnogo čitao. No kad bi po trideseti put dobio odgovor: "Sranje, bratko!", konačno bi odustajao. Tako je u Aušvicu sve što je bilo duhovne prirode polako primalo dvostruko novi oblik: postajalo je, s jedne strane, u psihološkom smislu, nešto u celosti irealno, a, s druge, ako ga definišemo u socijalnim pojmovima - neka vrsta nedozvoljenog luksuza. Ponekad su te nove činjenice doživljavane u slojevima dubljim od onih u koje se moglo dospeti prilikom razgovora na slamarici: tada je duh naglo, da naglije ne može biti, gubio svoje osnovno svojstvo, transcendenciju.

Sećam se kako mi je jedne zimske večeri - kad smo, vraćajući se neujednačenim strojevim korakom s posla iz farbare u logor, pod kapoovim izluđujućim "Leva-dva-tri-četiri", prolazili pored neke poludovršene građevine - pala u oči zastava koja je iz bog zna kog razloga lepršala ispred nje. "Zidovi stoje nemi i hladni, vetrokaz-zastavice zveče na vetru", mrmljao sam asociirajući mehanički. Onda sam ponovio strofu nešto glasnije, oslušnuo zvuk reči, pokušao da osetim ritam i čekao da se pojavi onaj emocionalni i duhovni odjek koji je, u meni, godinama izazivala ova Helderlinova pesma. Ništa. Pesma više nije transcendirala stvarnost. Bila je tu i predstavljala samo još činjenički iskaz: tako i tako, i kapo je urlao "Leva", i supa je bila tanka, i vetrokaz-zastavice su zvečale na vetru. Možda bi se helderlinovsko osećanje, učaureno u humusu psihe, razvilo da je pored mene bio neki približno slično raspoložen drugar, kome bih mogao da citiram tu strofu. Najgore je bilo što čovek nije imao dobrog drugara, nije ga imao u odredu - a gde ga je mogao naći u čitavom logoru. No, ako bi ipak uspeo da ga odnekud iščeprka, ovaj je, usled sopstvene izolovanosti, bio toliko odsutnog duha da više nije reagovao. Pada mi na pamet susret s jednim znamenitim filozofom iz Pariza, koji se nalazio u logoru. Saznao sam da je tu i, ne bez muke i opasnosti, potražio sam ga u njegovom bloku. Kaskali smo, sa svojim limenim porcijama pod miškom, kroz logorske ulice i ja sam uzalud pokušavao da započnem intelektualni razgovor. Filozof sa Sorbone davao je jednosložne mehaničke odgovore i najzad je sasvim zanemio. Da li to neko kaže: "Otupelost"? Ali ne! Čovek nije bio otupeo, kao što ni ja sâm to nisam bio. On, sasvim jednostavno, više nije verovao u stvarnost duhovnog sveta i odbijao je da se upusti u intelektualnu igru koja ovde više nije imala nikakvu socijalnu referencu.

U vezi sa socijalnom funkcijom ili negacijom socijalne funkcije duha, poseban problem postavljao se pred jevrejskog intelektualca nemačkog obrazovanja. Na šta god se on pozivao, to nije pripadalo njemu nego neprijatelju. Betoven. Ali, Betovena je dirigovao Furtvengler, a Furtvengler je bio uvažena oficijelna ličnost Trećeg Rajha. O Novalisu su članci stajali u *Narodnom posmatraču*, i ponekad čak uopšte nisu bili tako glupi. Niče nije pripadao samo Hitleru, sa čime bi se još i moglo izaći na kraj, nego i simpatizeru nacista, liričaru Ernstu Bertramu; on ga je razumeo. Od merzeburških bajalica do Gotfrida Bena, od Bukstehudea do Riharda Štrausa, duhovno i estetsko dobro prešlo je u neosporan i neosporiv posed neprijatelja. Jedan drug koga su nekoj prilici zapitali šta mu je poziv, nerazumno je, a rukovođen istinom, odgovorio da je germanist, i to je izazvalo provalu gneva jednog esesovca. Nekog od tih dana je, čini mi se, u Sjedinjenim Američkim Državama Tomas Man izjavio: "Nemačka kultura je tamo gde sam ja." Nemačko-jevrejski zatočenik Aušvica ne bi mogao da izgovori takvu smelu tvrdnju čak i da je sâm nekim slučajem bio Tomas Man. On nije mogao da reklamira nemačku kulturu kao svoj posed, jer takva njegova pretenzija nije nalazila nikakvo socijalno opravdanje. U emigraciji je i mala manjina mogla da se konstituiše kao nemačka kultura, čak i ako joj ne bi pripadao sâm Tomas Man. U Aušvicu je, međutim, izolovani pojedinac morao i poslednjem esesovcu da prepusti celokupnu nemačku kulturu, zajedno s Direrom i Regerom, Grifijusom i Traklom.

No, čak je i tamo gde je polazilo za rukom stvoriti naivnu i problematičnu iluziju o "dobroj" i "rdavoj" Nemačkoj, o bednom Toraku koji je želeo da pripada Hitleru i o velikom Tilmanu Rimensnajderu, kome je solidarnost nametnuta - čak je i tamo duh na kraju neizbežno morao da uzmakne pred stvarnošću. Razlozi za to su mnogobrojni i teško ih je najpre razlučiti, a potom ih dovesti u sintezu, kao što bi bio red. Ovde ću ostaviti po strani one čisto fizičke, iako u stvari ne znam da li je to dopustivo, jer je, najzad, svaki za-

tvorenik bio u vlasti svoje manje ili veće telesne otpornosti. Jasno je, u svakom slučaju, da tamo gde je subjekt, stojeći neposredno pred smrću od gladi ili iscrpljenosti, ne samo obezduhovljen, nego u pravom smislu reči obeščovečen, čitavo pitanje dejstva duha više ne može da se postavlja. Takozvani "musliman", kako je u logorskom jeziku nazivan zatvorenik koji se predao i od koga su drugovi digli ruke, nije posedovao više nikakav prostor svesti u kome bi se mogli sučeljavati dobro i zlo, plemenitost i prostota, duhovnost i neduhovnost. On je bio leš koji se klati, snop fizičkih funkcija u poslednjim trzajima. Ma koliko nam to teško padalo, njega moramo isključiti iz naših razmatranja. Mogu da pođem samo od svog sopstvenog položaja, položaja zatvorenika koji je gladovao ali nije skapao od gladi, koji je tučen ali nije pretučen na smrt, koji je imao rane ali ne smrtno, koji je, dakle, objektivno još posedovao onaj supstrat na kojem duh u načelu stoji i opstoji. No on je, u svakom slučaju, stajao na slabim nogama, opstajao je rdavo - to je cela tužna istina. Već sam nagovestio kako su se nemoćnim pokazivale i bez ikakvog efekta raspršivale estetske predstave i reminiscencije. U većini slučajeva one nisu bile nikakva uteha, a povremeno su se javljale kao bol ili kao poruga; najčešće su, kap po kap, iščezavale u osećanju potpune indiferentnosti.

Bilo je, dakako, izuzetaka, i to u izvesnim stanjima zanosa. Sećam se kako mi je jednom neki bolničar u bolničkoj baraci poklonio tanjir zaslađenog griza, koji sam žudno progutao, i to me je dovelo u stanje izuzetne duhovne euforije. Duboko potresen, najpre sam počeo da razmišljam o fenomenu ljudske dobrote. Na to se nadovezala predstava o dobrome Joahimu Cimsenu iz *Čarobnog brega* Tomasa Mana. I odjednom je moja svest bila do poslednjeg mesta i haotično ispunjena sadržajima knjiga, delovima muzike koju sam nekad čuo, mojim vlastitim - bio sam uveren - filozofskim idejama. Uхватила me je divlja žudnja za duhovnim, praćena prodornim samosažaljenjem koje mi je nateralo suze na oči. U jednom sloj svesti, koji je zadržao jasnoću, bio sam međutim potpuno svestan pseudokaraktera ovog duhovnog uzdignuća, koje je trajalo samo nekoliko kratkih minuta. Bilo je to pravo stanje pijanstva, izazvano uticajem fizičkih faktora. Naknadni razgovori s drugovima dozvoljavaju mi da zaključim da ni u kom slučaju nisam bio jedini kome je pošlo za rukom da se u tim okolnostima na trenutak duhovno uspravi. Takvi zanosi događali su se i mojim drugovima po sudbini, bilo pri jelu, bilo pri uživanju u cigareti od koje su se bili odvikli. Kao i svi zanosi, i ovi su za sobom ostavljali pusto, marmurno osećanje praznine i stida. Bili su u najdubljem smislu neautentični, vrednost duha se u njima samo rdavo potvrđivala. No, estetska predstava i sve ono što je može pratiti ispunjava samo ograničen i ni u kom slučaju najvažniji prostor u čovekovom duhovnom domaćinstvu. Bitnije je analitičko mišljenje: od njega bismo mogli očekivati da, u sućenju s užasom, bude oslonac i putokaz.

No, i ovde dolazim i dolazio sam do razočaravajućih rezultata. U logoru, a posebno u Aušvicu, racionalno-analitičko mišljenje ne samo što nije pružalo nikakvu pomoć, nego je direktno vodilo u tragičnu dijalektiku samorazaranja. Lako ću objasniti šta pod tim podrazumevam. Čovek od duha, za razliku od onog koji se duhom ne bavi, nije, najpre, tako jednostavno primao neshvatljive uslove kao date. On je dugotrajnim treningom naučio da dovodi u pitanje pojave svakodnevnne stvarnosti i to ga je sprečavalo da se prosto prepusti logorskoj realnosti, jer je ova bila u suviše oštroj suprotnosti sa svim onim što je do tada smatrao mogućnim i za čoveka pretpostavljivim. U slobodi se uvek sretao samo s ljudima koji su bili pristupačni humanoj i razumnoj argumentaciji i uopšte nije hteo da pojmi nešto što odista nije bilo komplikovano, naime: da je u odnosu na njega, zatvorenika, SS koristio logiku uništenja koja je iznutra bila isto onako dosledna kao što je to napolju bila logika održanja života. Zatvorenik je uvek morao biti uredno obrijan ali je bilo najstrože zabranjeno posedovati brijač, a kod berberina se stizalo jednom u četrnaest dana. Na prugastoj uniformi nije smelo nedostajati ni jedno dugme, to je bilo kažnjivo, no kada ga čovek izgubi na radu, što je bilo neizbežno, nije bilo nikakve mogućnosti da se ono nadoknadi. Čovek je morao biti jak, ali je sistematski slabljen. Pri ulasku u logor sve mu je uzimano, a potom su mu se pljačkaši rugali što ništa nema. Logorski zatočenik koji se nije bavio stvarima duha najčešće je primao ove okolnosti s izvesnom ravnodušnošću, istom onom koja se napolju potvrđivala u konstatacijama tipa "Moraju postojati siromašni i bogati" ili "Ratova će uvek biti". Primao ih je, uspostavljao odnos prema njima i u srećnom slučaju nad njima trijumfovao. Intelektualac se, međutim, u nemoći svog mišljenja bunio protiv njih. On se, na početku, rukovodio pobunjeničkom mudrošću ludaka - da ništa ne može biti što biti ne sme. Svakako, samo na početku.

Odbijanje esesovske logike, revolt prema unutra, mrmljanje čarobnih formula kao što je "ali, to ipak nije moguće", nije dugo trajalo. Posle izvesnog vremena neizbežno se uspostavljalo nešto što je bilo više od rezignacije i što smemo da označimo kao prihvatanje ne samo esesovske logike nego i esesovskog vrednosnog sistema. I opet je, i u tom pogledu, zatvoreniku intelektualcu bilo teže nego onome koji se nije bavio stvarima duha. Za toga nikad nije postojala neka generalna humana logika, nego samo dosledan sistem samoodržanja. Da, taj jeste napolju govorio "Moraju postojati siromašni i bogati", ali unutar tog saznanja on je vodio borbu siromaha protiv bogataša, i uopšte je nije osećao kao protivurečnost. Za njega je logorska logika bila samo srazmerno zaoštavanje privredne logike, i to zaoštavanje dočekivao je s korisnom mešavinom rezignacije i spremnosti na odbranu. Intelektualac, međutim, koji je posle sloma prvog unutarnjeg otpora shvatio da itekako može biti ono što biti ne sme, koji je esesovsku logiku doživljavao kao stvarnost koja se potvrđuje iz časa u čas, išao je u razmišljanju nekoliko kobnih koraka dalje. Nisu li možda oni koji su odlučili da ga unište bili u pravu, na temelju neosporne činjenice da su jači? Načelna duhovna tolerancija i metodska sumnja svojstvena intelektualcu, postajale su tako činoci autodestrukcije. Da, SS je mogla da nastavi kao što je počela; ne postoji nakakvo prirodno pravo a moralne kategorije nastaju i iščezavaju kao mode. Postojala je jedna Nemačka koja je terala u smrt Jevreje i političke protivnike, verujući da može da se ostvari samo na taj način. I šta dalje? Grčka civilizacija je bila izgrađena na ropstvu, i atinska vojska boravila je na Melosu kao SS u Ukrajini. Nečuvene ljudske žrtve padale su dokle god seže svetlost istorije, a večni ljudski napredak bio je, bez daljega, samo jedna najvnost XIX veka. "Leva-dva-tri-čet'ri" bio je ritual kao i svaki drugi. Nije se imalo bog zna šta izneti protiv užasa. Via Appia bila je oivičena raspetim robovima, a onamo preko, u Birkenauu, širio se smrad spaljenih ljudskih tela. Ovde čovek nije bio Kras, nego Spartak, to je sve. "Nek prepuna njihovih tela / Pfalz obiđe Rajna bela" - tako je Klajst opevao Rajnu, i, ko zna, možda bi on i ostvario svoju lešinarsku fantaziju da mu je moć pala u ruke. Neki general Fon Klajst komandovao je negde na ruskom frontu i gomilao možda leševe Jevreja i politkomesara. Takva je istorija bila, i takva je ostala. Sa svim svojim znanjima i analizama, čovek od duha, kad bi mu splasnu prvi otpor, mogao je da suprotstavi svojim uništiteljima manje nego čovek koji se duhom nije bavio: ovaj se pred njima upadljivije prsio pa im se zato i više dopadao, ali se, inače, sistematski podvaljujući i uspešno krađući, protiv njih borio mnogo spontanije i delotvornije nego njegov misaoni drugar.

Više nego drugara koji se za duh nije zanimao, intelektualca je u logoru slabio njegov dublji, istorijski i sociološki objašnjiv respekt prema moći; odista, čovek od duha je uvek i svuda bio potpuno zavistan od moći. On je bio, i danas, je naviknut da duhovno u nju sumnja; da je podvrgava kritičkoj analizi - a ipak da, u istom intelektualnom procesu, pred njom kapitulira. Kapitulacija je postojala apsolutno neizbežna tamo gde se neprijateljskoj moći nije suprotsavljalo ništa vidljivo. Napolju su ogromne armije mogle da se tuku protiv uništitelja, ali u logoru se o tome čulo samo izdaleka i niko u to nije uistinu verovao. Ogromna i nesavladiva, uzdizala se pred zatvorenikom moćna prilika SS-države, jedna stvarnost koja se nije mogla zaobići i koja je zbog toga na kraju izgledala *razumno*. Svako je, ma kako da se prema tome napolju odnosio, ovde postajao u tom smislu hegelijanac: SS-država javljala se u metalnom sjaju svoje totalnosti kao država u kojoj je realizovana ideja.

Na ovom mestu svakako treba zastati i u zagradi reći nešto o zatvoreniku koji je imao svoje čvrsto *religiozno* ili *političko-ideološko* uporište, i čiji je položaj, zahvaljujući tome, bio znatno drugačiji nego položaj zatvorenika humanističke intelektualne orijentacije.

Najpre nekoliko reči u znaku lične ispovesti: u zatvore i koncentracioni logor ušao sam kao agnostik i inferno sam, posle engleskog oslobođenja Bergen-Belzena, 15. aprila 1945., napustio kao agnostik. Ni u jednom trenutku nisam u sebi mogao da otkrijem mogućnost verovanja, ni onda kada sam ležao u samici, znajući da no mom dosijeju stoji napomena "razaranja odbrambene snage", zbog čega sam neprestano očekivao da budem odveden na pogubljenje. Nikada, takođe, nisam bio predani i odani pristalica neke političke ideologije. Isto tako, moram da priznam da sam osećao, i osećam, veliko divljenje kako prema religiozno, tkao i prema politički aktivnim drugovima. Oni su, u smislu koji ovde prihvatamo, mogli biti "duhovni", ili pak ne, to nije igralo nikakvu ulogu. Ovako ili onako, njihovo političko ili religiozno verovanje bilo im je u presudnim trenucima od neprocenjive pomoći, dok smo mi, skeptični humanistički intelektualci, uzaludno prizivali naše književne, filozofske, umetničke kućne bogove. Oni su mogli biti militantni marksisti, sektaški proučavaoci Biblije, kato-

lici praktičari, mogli su biti visokoobrazovani ekonomisti i teolozi, ili radnici i seljaci koji retko uzimaju knjigu u ruke: njihovo verovanje ili njihova ideologije davali su im onu čvrstu tačku u svetu iz koje su duhovno izbacivali SS-državu iz zgloba. Pod nezamislivo teškim uslovima čitali su misu, i kao ortodoksni Jevreji postili su na Dan izmirenja, iako su ionako čitave godine živeli u ljutoj gladi. Raspravljali su o budućnosti Evrope ili su samo istrajno govorili: Sovjetski Savez će pobediti i mora pobediti. Izdržali su bolje ili umrli dostojanstvenije nego toliki njihovi, neuporedivo obrazovaniji i egzaktnom mišljenju vičniji nereligiozni ili nepolitični drugovi intelektualci. Još pred sobom vidim mladog poljskog sveštenika koji nije znao nijedan od živih jezika kojima sam ja vladao te mi je zato o svojoj veri govorio na latinskom. "Voluntas hominis it ad malum", rekao mi je i zabrinuto pogledao u jednog kapoa-mučitelja, koga su se svi plašili i koji je upravo prolazio pored nas. "Ali, božja dobrota je neizmerna i zato će trijumfovati." Religiozno i politički vezane drugove nije čudilo ili je malo čudilo što se u logoru događalo ono nezamislivo. Čovek koji se okrenuo od boga morao je doći dotle da čini i podnosi užase Aušvica, govorili su pobožni hrišćani i Jevreji. Kapitalizam koji je ušao u svoj poslednji, fašistički stadijum, morao je postati koljač ljudi, govorili su marksisti. Tu se nije događalo ništa nečuveno, nego samo ono što su ideološki školovani ljudi ili ljudi vernici uvek očekivali ili bar smatrali mogućnim. Prema postojećoj realnosti, s kojom su i jedni i drugi, i hrišćani i marksisti, napolju već uveliko imali iskustava, gajili su i ovde stav distance koja u isti mah imponuje i zbunjuje. Njihovo carstvo ionako nije bilo Danas i Ovde, nego Sutra i Negde: hilijastički obasjano, veoma daleko jutro hrišćana ili utopijsko-zemaljsko jutro marksista. Agresija užasne stvarnosti bila je slabija tamo gde je stvarnost oduvek bila uvedena u nepromenljivu duhovnu shemu. Glad nije bila prosto glad, nego nužna posledica poricanja boga ili kapitalističke truleži. Batine ili smrt u gasnoj komori bili su obnovljena patnja Gospoda ili političko mučeništvo, razumljivo samo po sebi.: tako su patili parahrišćani, tako izmučeni seljaci u nemačkom seljačkom ratu. Svaki hrišćanin je bio Sveti Sebastijan, svaki marksist Tomas Mincer.

Nas, skeptične intelektualce humaniste, prezirali su i jedni drugi, i hrišćani i marksisti, prvi blago, drugi nestrpljivo i grubo. Bilo je časova u logoru kad sam se pitao nije li taj prezir opravdan. Ne zato što bih ja za sebe poželeo religiozno ili političko verovanje, ili što bih ga makar smatrao mogućnim. Nisam hteo da znam za milost vere, koja za mene nije bila nikakva milost, niti za ideologiju, čije sam zablude i greške, bio sam uveren, prozreo. Nisam želeo da im pripadam, tim drugovima vernicima, ali sam želeo da budem kao oni: nepokolebljiv, miran, snažan. Ono što sam onda verovao da shvatam, još uvek mi izgleda kao izvesnost: čovek koji u najširem smislu veruje, bilo da je njegovo verovanje metafizičko ili vezano za imanenciju, iskoračuje iz sebe samog. On nije zarobljenik svoje individualnosti nego pripada jednom duhovnom kontinuumu koji se ne prekida nigde, pa ni u Aušvicu. On je u isti mah udaljeniji od stvarnosti i stvarnosti bliži nego onaj ko verovanje nema. Udaljeniji od stvarnosti, jer u svom finalističkom osnovnom stavu ostavlja po strani date sadržaje realnosti i svoj pogled fiksira na bližu ili dalju budućnost; stvarnosti bliži, međutim, jer upravo iz tog razloga ne dâ da ga savlada postojeće stanje stvari i zato može na njega snažno da deluje. Za čoveka koji nema vere stvarnost je, u rdavom slučaju, sila kojoj se prepušta, a u povoljnom – građa za analizu. Za vernika je ona glina koju oblikuje, zadatak koji rešava.

Jedva da i treba reći da je u logoru između dva tipa karaktera moglo postojati isto onako malo dubokog razumevanja kao i napolju. Naši drugovi, religiozni i politički vernici, prevazilazili su nas ostale, bilo po trpljenju i spremnosti da pomognu, bilo po gnevu. "Jedno ipak moraš da shvatiš", rekao mi je jedanput Jervrejin vernik, "vaša inteligencija i vaše obrazovanje ovde su bezvredni. Ja imam sigurnost da će nas naš bog osvetiti." Jedan drug, nemački levi radikal, bačen u logor još 1933., rekao je jezgrovitije: "Sedite tu, vi građanski mudrijaši, i tresete se pred esesovcima. Mi se ne tresemo; čak i ako ovde bedno skapamo, ipak znamo da će naši drugovi posle nas celu bandu staviti pred zid." Obojica su iskoračila iz sebe samih i projektovale se u budućnost. Oni nisu bili nikakve monade bez prozora, nego su stajali otvoreni, široko otvoreni prema jednom svetu koji nije bio svet Aušvica.

Intelektualci bez vere bili su pod utiskom ovog stava, to je sigurno. Ali, ako je o konverziji reč, poznato mi je jedva nekoliko slučajeva. Skeptični čovek od duha samo je izuzetno, poveden veličanstvenim primerom drugova, postajao hrišćanin ili angažovani marksista. Najčešće se okretao od njih i govorio sebi: divna i spasonosna iluzija, ali ipak je iluzija. Ponekad se i besno bunio protiv sveznalaštva drugova vernika. Reč o neiscrpnoj božjoj milosti zvučala mu je tada skandalozno, jer mu je pred očima bio takozvani logorski starešina, gr-

dosija, nemački profesionalni zločinac, za koga se znalo da je doslovno izgazio nekoliko zatvorenika. Isto je tako smatrao nečuvenom ograničenošću to što su marksisti i ne trepnuvši označavali SS kao štit buržoazije a logor kao normalan plod kapitalizma, iako je svakom razumnom moralo biti jasno da Aušvic nema veze sa kapitalizmom ili bilo kojim oblikom privrede, već da je on bolesni plod bolesnih mozgova i pervertiranih emocionalnih sistema, koji je postao realnost. Čovek je mogao da poštuje druga vernika, a ipak više nego jedanput da zatrese glavom i promrlja: Ludost, kakva ludost! No, intelektualci su uvlačili rogove i nisu nalazili nijedan argument kad bi im ostali, kao što je gore opisano, iznosili bespredmetnost duhovnih vrednosti. I time zatvaram parentezu, vraćam se ulozi duha u Aušvicu i jasno ponavljam ono što sam već rekao: ako se, kao puzavica, nije hvatao religioznog i političkog verovanja, duh nije pomagao uopšte ili tako reći uopšte. Ostavljao nas je same. Bežao nam je kad god su u pitanju bile stvari koje smo nekada zvali "konačnim".

Kako se, recimo, čovek od duha odnosio prema smrti: Široko i nepregledno polje koje ovde možemo preći samo površno i brzim korakom! Smem, svakako, da pretpostavim da se zna da logoraš nije živeo vrata do vrata sa smrću, nego u istoj prostoriji s njom. Smrt je bila sveprisutna. Selekcija za gasnu komoru odigravala se u pravilnim razmacima. Zatvorenici su ni za šta vešani na apel-placu, a njihovi drugovi su, pogled nadesno!, morali uz živahnu muziku marša da prodefiluju pored tela što se klatilo na vešalima. Umiralo se masovno, na radnom mestu, u bolničkim barakama, u bunkeru, u bloku. Sećam se vremena kad sam, ne obraćajući pažnju, stupao preko nagomilanih leševa i kad smo svi bili i suviše slabi i ravnodušni da bismo pomrle makar samo izvukli iz barake napolje. Ali, sve to, kao što sam rekao, do zamora poznato, spada u oblast užasa pomenutih na početku, za koje mi je dobro namerno savetovano da ih ne pominjem.

Neko će možda tu i tamo primetiti da je i vojnik na frontu neprestano bio okružen smrću i da zato smrt u logoru zapravo nema specifičan karakter i neuporedivu problematiku. Moram li najpre da kažem i to da je poređenje neprimerno? Kao što život vojnika na frontu, ma koliko ovaj povremeno mogao patiti, ne može da se uporedi sa životom logoraša, tako su i vojnička smrt i logoraška smrt nesamerljive veličine. Vojnik je umirao junačkom smrću ili smrću žrtve: zatvorenik smrću životinje za klanje. Vojnik je gurnut u vatru i njegov život nije mnogo vredeo, to je istina, ali njemu država ipak nije odredila da umre nego da preživi. Poslednja dužnost logoraša, međutim, bila je da umre. Presudna razlika ležala je u tome što, za razliku od logoraša, vojnik na frontu nije bio samo cilj nego i nosilac smrti. Slikovito govoreći: smrt nije bila samo sekira koja je padala na njega nego i mač u njegovoj ruci. I dok je trpeo smrt, mogao je i da je nanese. Smrt mu je dolazila spolja, kao sudbina, ali je i izbijala iz njega, kao volja: bila je za njega istovremeno pretnja i šansa, dok je za logoraša primila oblik matematički unapred određenog rešenja - konačnog rešenja! Pod tim okolnostima se čovek od duha susretao sa smrću. Pred njim je ležala smrt a duh u njemu još micao; duh je stajao naspram smrti i nastojao - uzaludno, da to odmah kažem - da statuiru svoje dostojanstvo.

Ono što se prvo događalo bio je svakako potpun slom estetske predstave o smrti. Zna se o čemu govorim. Čovek od duha, pogotovu intelektualac nemačkog obrazovanja, nosi ovu estetsku predstavu o smrti u sebi. Ona je do njega stigla iz daleka, a najkasnije iz epohe Wagnera, Tomasa Mana. Za smrt u njenom književnom, filozofskom, muzičkom vidu, u Aušvicu nije bilo mesta. Nikakav most nije vodio od smrti u Aušvicu do *Smrti u Veneciji*. Nepodnošljiva je bila svaka pesnička reminiscencija na smrt, bila ona Heseova "Draga sestra smrt" ili Rilkeova, kad peva "o, gospode, daj svakom njegovu vlastitu smrt". Estetska prestava o smrti postala je intelektualcu jasna kao deo estetskog načina života: tamo gde je zamrla gotovo i uspomena na život, i estetska predstava o smrti bila je elegantna ništavnost. U logoru se na samrti nije čula Tristanova muzika već samo urlanje esesovaca i kapoa. Smrt čoveka, pošto je ipak u socijalnom smislu bila događaj - koji je, doduše, u takozvanom političkom odeljenju logora registrovan samo formulom "odlazak kroz smrt" - najzad je i individualno uzgubila toliko od specifičnog sadržaja da je njeno estetsko zaodevanje za onog ko ju je očekivao u izvesnoj meri postajalo drska i u odnosu na drugove neprikladna pretenzija.

I tako je posle sloma estetske predstave o smrti logoraš intelektualac nenaoružan stajao smrti nasuprot. Ako bi pak pokušao da uspostavi duhovni i metafizički odnos prema njoj, ponovo se sudarao s logorskom realnošću, koja je takav pokušaj osuđivala na bezizglednost. Kako se to događalo u praksi? Da to kažem sasvim sažeto i trivijalno: i logoraš koji je bio

čovjek od duha nije se, kao ni drug koga duh nije zanimao, bavio smrću nego *umiranjem*; time je, međutim, čitav problem bio redukovan na jedan broj konkretnih razmišljanja. Tako se, na primer, u logoru govorilo o esesovcu koji je jednom rasekao stomak logorašu i napunio ga peskom. Blizu je pameti da se, pred takvom mogućnošću, malo ko bavio time da li se, ondano da se mora umreti, nego još samo *kako* će se to dogoditi. Vođeni su razgovori o tome koliko prođe dok gas u gasnoj komori počne da deluje. Spekulisalo se koliko je bolna smrt od injekcije fenola. Da li čovek sebi poželi udarac u lobanju ili sporu smrt od iscrpljenosti u bolničkoj baraci? Za situaciju logoraša u odnosu na smrt bilo je karakteristično što su se samo malobrojni odlučivali da se "bace na žicu", kako se govorilo, što znači: da se ubiju dodirrom sa bodljikavom žicom koja je bila pod visokim naponom. Žica je bila dobra i prilično sigurna stvar, ali je čovek mogao da bude uhvaćen još u pokušaju da joj se približi, i da bude bačen u bunker, što je vodilo težoj i mučnijoj smrti. Umiranje je bilo sveprisutno, smrt je izmicala.

No, strah od smrti je, dakako, svuda suštinski strah od umiranja, pa i za logor važi ono što je jednom rekao Franc Borkenau, naime da je strah od smrti strah od gušenja, iako je u slobodi moguće negovati misli o smrti koje nisu u isti mah i misli o umiranju, strah od umiranja. Smrt u slobodi može, u duhovnom smislu, bar načelno biti odvojena od umiranja: socijalno, zahvaljujući tome šta se može ispuniti razmišljanjima o porodici koja ostaje iza nekoga, o pozivu koji se napušta, a misaono zahvaljujući nastojanju da se u bivanju oseti dah ništavila. Ne moramo isticati da takav pokušaj ne donosi nikakav rezultat, da je kontradikcija smrti nerazrešiva. U svakom slučaju, to nastojanje nalazi svoje dostojanstvo u sebi samom: slobodan čovek može prema smrti zauzeti određen duhovni stav jer se za njega smrt ne iscrpljuje u mucu umiranja. Slobodan čovek može da se probije do granica mogućnosti mišljenja, jer u njemu postoji izvestan, ma kako mali, prostor slobodan za strah od smrti. Za logoraša, međutim, smrt nije posedovala trn: ni trn koji boli, ni trn koji podstiče na razmišljanje. Ovim se možda može objasniti što je logoraš - i to jednako važi za onog ko se bavio pitanjima duha kao i za onog koga duh nije zanimao - doduše poznavao mučni strah od određenih načina umiranja, ali retko pravi strah od smrti. Ako smem da govorim o sebi lično, reći ću sa sigurnošću da sebe nisam smatrao posebno hrabrim niti sam, verovatno, hrabar bio. Ipak, kad su me jednom, pošto sam već proveo nekoliko meseci u kažnjeničkom logoru, izveli iz ćelije a esesovac mi ljubaznim uveravanjem izjavio da ću sada biti streljan, primio sam to s potpunom ravnodušnošću. "Sigurno te je strah?" pitao me je čovek koji je prosto hteo da se zabavi. "Jeste", odgovorio sam, ali više da bih mu učinio, da ga ne bih, razočaravajući njegova očekivanja, izazvao na brutalnost. Ne, mi se smrti nismo bojali. Jasno se sećam kako drugovi u čijim su se blokovima očekivale selekcije za gasnu komoru nisu razgovarali o tome, ali jesu, sa svim znacima straha i nade, o konzistenciji supe koja će se deliti. Logorska stvarnost bez muke je trijumfovala nad čitavim kompleksom takozvanih konačnih pitanja. I tu se duh sudario sa sopstvenim granicama.

Svi oni problemi koje u skladu s jezičkom konvencijom nazivamo "metafizičkim", postajali su bespredmetni. No, nije otupelost bila ta koja je onemogućavala razmišljanje o njima, nego, naprotiv, jeziva oštrina intelekta izoštrenog i otvrdlog od logorske stvarnosti. Uz to, nedostajale su emocionalne snage kojima bi se neodređeni psihološki pojmovi mogli ispuniti i na taj način subjektivno-psihološki učiniti smislenima. Čoveku je tu i tamo padao na um onaj zli Magus iz nemačke zemlje, koji je rekao da se čoveku bivstvujuće javlja tek u svetlosti bivstva, ali da je on zbog prvog zaboravio drugo. Bivstvo, hajde još nekako. Ali, u logoru je uverljivije nego napolju bilo jasno da se s bivstvujućim i svetlošću bivstva baš ništa ne može početi. Moglo se *biti* gladan, *biti* umoran, *biti* bolestan. Reći da se prosto *biva* nije imalo nikakvog smisla. I *bivstvo* je definitivno postalo pojam bez predstave, pa zato prazan pojam. Rečima izići iz okvira realne egzistencije - to u našim očima nije bilo samo bezvredna i luksuzno-nedozvoljena, nego i podrugljiva i zla igra. Pojavni svet je iz časa u čas brižljivo pružao dokaze da se njegovoj nepodnošljivosti može doskočiti samo imanentnim sredstvima. Drugim rečima, nigde drugde u svetu stvarnost nije imala toliku dejstvenu snagu kao u logoru, nigde drugde nije u toj meri bila stvarnost. Ni na jednom drugom mestu se pokušaj da se ona prekorači nije pokazivao toliko bezizgledan, toliko jeftin. Kao i stihovi o nemim zidovima i vetro-zastavicama što zveče na vetru, tako su i filozofski iskazi gubili transcendenciju i na naše oči postajali delom činjenične konstatacije, delom prazno brbljanje: tamo gde su nešto značili, izgledali su trivijalni, a gde nisu bili trivijalni, tamo više ništa nisu značili. Da to shvatimo, nije nam bila potrebna nikakva semantička analiza i nikakva logička sintaksa: dovoljan je bio pogled na osmatračnice, miris spaljenog mesa iz krematorijuma.

Duh je, u svojoj totalnosti, u logoru objavio da je nekompetentan. Kao upotrebljivo oruđe za savladavanje zadataka koji su nam postavljeni, on je abdicirao. Ali - i time ukazujem na jednu veoma bitnu tačku - mogao se iskoristiti za sopstveno *samoukidanje*, a to uopšte nije bilo malo. Jer, nikako se ne može reći da je čovek od duha, ukoliko psihički već nije bio potpuno uništen, okretao leđa duhu i postajao nesposoban da razmišlja. Naprotiv. Razmišljanje je sebi retko davalo pokoja. Ali, ono je sebe ukidalo time što je gotovo na svakom koraku koji bi učinilo, nailazilo na svoje neprekoračive granice. Pri tom su se lomile ose njegovih tradicionalnih referentnih sistema. Lepota - to je bila iluzija. Saznanje - igra pojmova. Smrt se obavijala svom svojom nerazpoznatljivošću.

Možda bi mi neko, kad bismo sedeli i razgovarali, postavio pitanje šta je čovek od duha uspeo da iz logora prenese u ovaj naš svet, koji pretenciozno zovemo "normalnim", šta je naučio, koji je duhovni posed sačuvao iz logorskog vremena. Pokušaću da odgovorim, ukoliko odgovor već nije dat u onome što sam napred ispričavao.

Da počnem negacijama. Mi u Aušvicu nismo postali mudriji, ukoliko se pod mudročću podrazumeva pozitivno znanje o svetu: nije bilo ničeg što smo tamo saznali a da to nismo mogli saznati i napolju; ništa od toga nije za nas postalo praktični putokaz. U logoru nismo postali ni "dublji", ukoliko je fatalna dubina uopšte neka duhovna dimenzija koju je moguće definisati. Da u Aušvicu nismo postali bolji, ljudskiji, *prijazniji* prema ljudima, podrazumeva se, verujem, na margini. Raščovečenog čoveka nije moguće posmatrati na delu i nedelu a da pri tom ne budu dovedene u pitanje sve predstave o urođenom ljudskom dostojanstvu. Izašli smo iz logora ogoljeni, opljačkani, ispražnjeni, dezorijentisani - i mnogo nam je vremena trebalo da ponovo naučimo makar samo svakodnevni jezik slobode. I danas ga, inače, koristimo s nelagodnom i bez istinskog poverenja u njegovu validnost.

Pa ipak, za nas - a kad kažem nas, mislim na intelektualce bez religije i vez verovanja u neku političku doktrinu - boravak u logoru nije, u duhovnom pogledu, bio u potpunosti bezvredan. Poneli smo sa sobom izvesnost, za nas ubuduće nepokolebljivu, da je duh, na najduže staze, odista ludus i da mi nismo ništa drugo, tačnije da pre ulaska u logor nismo bili ništa drugo do *homines ludentes*. Zahvaljujući tome, oslobodili smo se poneke nadmenosti, ponekog metafizičkog mudrovanja, ali i poneke naivne duhovne radosti i ponekog fiktivnog životnog smisla. U svojoj najnovijoj knjizi *Le Mots*, Žan Pol Sartr je na jednom mestu napisao da mu je bilo potrebno trideset godina da se otarasi tradicionalnog filozofskog idealizma. Kod nas je - dobar stojim - to išlo brže. Nekoliko nedelja u logoru najčešće bilo dovoljno da padne čarolija sa tog filozofskog inventara, za šta su se drugi, možda neuporedivo obdareniji i oštromniji duhovi, morali boriti čitavog života.

Zato se usuđujem da kažem da Aušvic, doduše, nismo napustili mudriji i dublji, ali je smo pametniji. "Dubokoumlje ne rasvetljuje sveta koloplet, jasnoumlje seže pogledom dublje u svet", rekao je jednom Artur Šnicler. Nigde nije bilo lakše usvojiti tu mudrost nego u logoru, posebno u Aušvicu. Ako smem ponovo da citiram, i to opet jednog Austrijanca, navešću reči koje je Karl Kraus izgovorio u prvim godinama Trećeg Rajha: "Reč je usnula kad se probudio taj svet." On je ovo, dakako rekao u svojstvu branioca te metafizičke "reči", dok mu mi, bivši logoraši, uzimamo sentenciju iz usta i izgovaramo je sa skepsom prema njoj. Reč mora da usni gde god jedna stvarnost postavi pretenziju na totalnost. Za nas je ona odavno usnula. I čak nam ni osećanje nije ostalo da zbog te smrti treba žaliti.

S nemačkog prevela
Drinka Gojković